

Paikannimistön maailmankuva ja todellisuus¹

Eero Kiviniemi (Helsinki)

Sanojen merkitykseen kuuluu olennaisena osana niiden suhde kielenulkoiseen todellisuuteen. Todellisuus voidaan tietysti kielen avulla luokitella eri tavoin: esimerkiksi se, mikä on yhden mielestä *lampi*, voi toisen mielestä olla *järvi*. Tiedyt rajat täytyy käsitteillä kaikissa kielissä silti olla.

Paikannimet ovat osa kielen sanastoa. Ne eivät ole samalla tavalla primaareja kielellisiä merkkejä kuin muut sanat, mutta ne on muodostettu sellaisista. Myös niiden on siis täytynyt viitata samalla tavoin kielenulkoiseen todellisuuteen. Jos jotakin paikkaa nimitetään *Riihimäeksi*, niin se on ollut mäki, jolla on riihi, tai mäki riihen lähellä tai paikka, johon liittyy nimi Riihimäki. Samalla tavoin esimerkiksi *Uudenviranjänkkä* Ylitorniolla tuskin voi olla muu kuin tietynlainen suo, jonka kautta tai läheltä on kulkenut uusi *virkatie* eli ansapolku. — Ajatuksen, että kaikki kielellisesti omituisetkin paikannimet ovat alkuaan olleet täysin ymmärrettäviä kielellisiä ilmauksia, toi selvästi julki vasta Leibniz, vaikka se voi hyvin olla yhtä vanha kuin nimistökin.

Leibnizin kirjaamalle perustotuudelle löytyi käyttöä oikeastaan vasta 1800-luvulla, kun paikannimien arvo kieli- ja kulttuurihistoriallisena lähdeaineistona havaittiin yleisemmin ja systemaattinen nimistöntutkimus syntyi. Se näyttää kuitenkin helposti johtaneen sellaisiin päätelmiin, että paikanniminä käytetyt ilmaukset kuvailevat paikkoja suoraan ja mutkattomasti, joskin menneisyyden näkökulmasta katsottuna. Viimeaikainen systemaattinen tutkimus oikeuttaa sanomaan, että näin ei ole aina laita. Paikannimien semantiikka ei ole samanlaista kuin esimerkiksi yhdyssanojen semantiikka. Tämä johtuu siitä, että paikannimillä on erilainen tehtävä: ne eivät luokittele todellisuutta, tässä tapauksessa paikkoja, vaan yksilöivät niitä.

Luokittelevia ilmauksia voidaan kyllä käyttää myös yksilöivästi. Tällaisiahan ovat ainakin muodollisesti esimerkiksi nimet *Lahti*, *Kymi*, *Kalajoki* ja *Suojärvi*. Yleisnimet eivät kuitenkaan pitkälle riitä, kun samanlaiset paikat on eroteltava toisistaan. Yksilöiviin ilmauksiin päästään silti normaalin sanan-

¹ Virkaanastujaisitelmä Helsingin yliopistossa 28. marraskuuta 1979.

muodostuksen sääntöjä pahemmin rikkomatta: muodostetaan sellaisia yhdysanoja, joiden luokitteleva merkitys on tietyn yhteisön kannalta niin suppealainen, että ilmaus on käytännössä yksilöivä. — Suomen kielessä esimerkiksi *järviksi* luokitellut vedenkokoumat voidaan luokitella edelleen vaikkapa *metsäjärviin, suojärviin, latvajärviin, lintujärviin, muikkujärviin* jne. Tällaisille käsitteille on kielessä käyttöä. Sen sijaan meillä tuskin on tarvetta puhua yleisemmin esimerkiksi *kuusijärvistä, saarijärvistä, ruuhijärvistä, tervajärvistä* tai *suolijärvistä*. Siksi tällaisilla ilmauksilla voidaan yksilöidä tietyt paikat. Useimmat paikanniminä esiintyvät ilmaukset ovatkin appellatiivisina yhdyssanoina tuntemattomia, ja juuri tämän takia niiden asiataustan selvittely saattaa olla vaikeaa.

Olennaista paikannimien avulla tapahtuvassa yksilöinnissä on se, että nimillä useimmiten erotellaan samanlaisia paikkoja toisistaan. Jos tällaista erottelutarvetta ei jostain syystä ole, nimenä voidaan käyttää myös appellatiivista ilmausta. Erottelu johtaa siihen, että yksilöinnistä tulee samalla myös erilaistamista. Tämä vaikuttaa paljon paikannimien sisältöön. Nimistä ei useinkaan paljastu se, mikä on lähekkäisille paikoille yhteistä, vaan näitä paikkoja erottavat piirteet. Jos yhteistä piirrettä käytetään, sen perusteella voidaan nimetä vain yksi lähekkäisistä samanlaisista paikoista samaa kielellistä ilmausta käyttäen. Paikannimilläkin on siis reviirinsä, eri tyypeillä erilaiset. Tällaiset seikat on hyvä muistaa varsinkin silloin, kun nimien sisällöstä haetaan historiallista tietoa paikoista ja nimenantajien kulttuurista. Paikannimistö on tavallaan ikkuna menneisyyteen, mutta sellainen ikkuna, jossa on vanhat ja kupruilevat lasit. Näkymä voi vääristyä ja näyttää eri suunnista katsottuna erilaiselta. Tiedämme, ettei kuva vastaa tarkoin todellisuutta, joten yritämme eri tavoin päätellä, millainen se oikeastaan on. Ei ole kovinkaan kummallista, jos käsityksissä on eroja ja jos jotkut niistä vaikuttavat toisten mielestä omituisilta tai jopa huvittavilta.

Onneksi nimistö on systeemi, vaikka tätä ei heti huomatakaan. Onhan se systemaattisen merkkijärjestelmän (tässä tapauksessa kielen) erikoistunut osa. Jo nimien tehtävä kielessä vaatii sitä, että nimenmuodostus on alun pitäen ollut pitkälle systemoitunut ilmiö. Kun tavallisia kielen ilmauksia voidaan käyttää paikanniminä vain rajallisesti ja määräehdoin, nimet on usein muodostettava siten, että ne voidaan tunnistaa yksilöiviksi ilmauksiksi. Systemaattisuuden perustana voi olla vain intuitio siitä nimistöstä, jonka nimenantaja entuudestaan tuntee. Paikannimiä kyllä käytetään (henkilönnimien ja muiden nimien tavoin) niiden sisältöä ajattelematta, vain tiettyihin tarkoituksiin viittaavina merkkeinä, mutta nimenkäyttäjät ovat silti usein hyvin selvillä nimien kielellisistä elementeistä ja niiden asiataustastakin. Oikeastaan ilmausten käyttö yksilöivinä ei edes aina vaadi niiden varsinaisen sisällön ehdotonta poissulkemista, vaikka näin on usein väitetty. Jos ilmauksen luo-

kittelevä merkitys on tarpeeksi suppea-alainen, se voi tietyissä käyttöyhteyksissä tarkoittaa vain tiettyä paikkaa. Viittaussuhteen vakiintumisesta on kyllä aina se seuraus, että ilmauksen luokitteleva merkitys jää sen toiminnan kannalta täysin epäolennaiseksi. (Kuinkahan moni *Korkeasaarella* kävijä esimerkiksi tulee katsoneeksi paikkaa nimen alkuperäisen sisällön näkökulmasta?) Tieto nimien sisällöstä on eräänlaista piilotietoutta, joka perustuu kielenkäyttäjien etymologiseen vaistoon. Sillä ei ole olennaista merkitystä nimien käytön kannalta, mutta silti se on säädellyt erittäin näkyvällä tavalla paikannimien muodostusta yleensä.

Paikannimet eivät juuri valehtele, vaikka niiden sisältö ei kaikissa tapauksissa vastaisikaan tuntemaamme todellisuutta; muutenhan nimien synty yksilöiviksi ilmauksiksi ei olisi mahdollista. Poikkeuksia on kyllä olemassa, mutta niille löytyy myös selitys. Pahaenteisiä nimiä on uskomuksellisista syistä voitu vaihtaa hyväenteisiin tai neutraaleihin, ruokottomilta vaikuttavista on voitu sievistellä, ja hämärtyneiden tai alkuaan toiskielisten nimien pohjalta on voinut syntyä kansanjohdoksia, joilla ei sellaisinaan tarvitse olla mitään asiataustaa. Jos alkuperäiset asut eivät ole säilyneet missään lähteessä, tutkijoilla ei ole kovin suuria mahdollisuuksia erottaa näitä »vääriä todistuksia» oikeista. Ilmeisesti ne ovat kuitenkin suhteellisen harvinaisia. Sisällöltään epäjohdonmukaisilta vaikuttavat ilmaukset, esimerkiksi sellaiset kuin *Valkea Mustajärvi* ja *Kala-Kalaton*, ovat yleensä nimisysteemien osina aivan ymmärrettäviä.

Erikoislaatuisia sisällöltään ovat usein rekisteri- ja kaavanimet. Kun laajemman nimenkäyttäjyhteisön kontrolli ei pääse vaikuttamaan niiden syntyyn, ne voidaan muodostaa myös perinnäisten nimeämistapojen vastaisesti ja vaikkapa selvää asiataustaa vaille oleviksi edustaviksi etiketeiksi. Muun paikannimistön tapaan tällaisia nimiä ei aina voida muodostaa siitäkään syystä, että tavanomaisia nimeämismalleja käytettäessä ei erottavia ominaisuuksia yksinkertaisesti tunnu löytyvän tarpeeksi. Toisaalta etiketinluonteisuuskin asettaa nimien sisällölle ja muodolle rajansa. Kovin poikkeavia nimiä vieroksutaan systeemin vastaisina. Vaikka puhutaankin Itävalta-Unkarista ja Ruotsi-Suomesta, sellaiset nimet kuin *Helsinki-Vantaan lentoasema* ja ehdotettu *Nummi-Pusula* ovat paikannimisysteemillemme vieraita kunnallispoliittisia kompromisseja. Ovathan *hämäläisetkin* suostuneet asumaan *Suomessa*, vaikka nimi aiemmin tarkoitti vain maan lounaista osaa.

Yksilöinti on siis myös erilaistamista, jos kyseessä on samanlajisten paikkojen erottaminen toisistaan. Erottelu ei ole tapahtunut miten tahansa vaan tiettyjen nimeämismallien mukaisesti. Mallien osuus nimenmuodostuksessa voidaan todeta hyvin yksinkertaisesti: vain erilaisten nimien tai nimityyppien levikkejä kartoittamalla. Hyvin monissa tapauksissa nimien esiintymäalue on yhtenäinen ja selvärajainen mutta samalla sellainen, että sitä ei voida selittää nimien asiataustaan liittyvien kielenulkoisten seikkojen eikä nimeen sisältyvien sano-

jen levinnän pohjalta. Syynä voi tällöin olla vain nimenmuodostus aiemmin tuttujen mallien mukaisesti. Jos esim. *Housu*-alkuiset nimet keskittyvät lähinnä vanhalle hämäläisalueelle, niin tämä ei kuvasta muinaista vaatemuotia vaan nimimuotia. Tapa ilmaista paikan haarakkuus nimissä tällä tavoin on vanhaa hämäläistä perua.

Nimeämismallit edustavat erilaisia ideoita paikkojen yksilöinnissä ja näiden ideoiden erilaisia kielellisiä ilmaisutapoja. Ideat ovat olleet eri kielissä ja eri aikoina suurelta osin samoja; vain niiden käyttö on vaihdellut paikan lajin ja nimenantajien kulttuurin mukaan. Talot on nimetty usein eri perustein kuin torpat, ja järvet ja lammet on yksilöity pyyntikulttuurin piirissä paljolti toisin kuin viljelykulttuurin piirissä. Useimmiten nimeämismallien vaihtelu on kuitenkin vain saman asian erilaisten ilmaisutapojen vaihtelua. Jotkut mallit ovat yleisiä ja hyvin pitkään produktiivina säilyviä, jotkut toiset taas ahdasalaisempia ja lyhytikäisempiä.

Nimenmuodostuksen mallisidonnaisuus ei ole läheltä katsoen selvästi havaittavissa, eikä sen huomaamatta jääminen varsinaisesti estä nimien asiataustan selvittelyä. Laajempi näkökulma kuitenkin paljastaa nimeämismalleihin perustuvia alueellisia erikoispiirteitä paikannimistöämme niin runsaasti, että niillä ilmeisesti tulee olemaan historiallista dokumenttiarvoa enemmän kuin nimien sisällöllä. Levikkien kartoitus on työlästä mutta usein tuloksekasta. Oikeastaan jo nimen tulkintaan saatetaan tarvita sen kaikkien esiintymien tarkastelua. Kun tämä on usein tuntunut suhteettoman suurelta työltä, on kiusaus intuitiolle ja ennakkohypoteeseille rakentuviin päätelmiin ollut suuri, ja näin on syntynyt myös näennäistietoa, josta on joskus vaikea päästä irti.

Esitykseni otsikko sisältää hieman epätasällisiä käsitteitä ja jonkun mielestä ehkä turhan kysymyksenkin. Kenties monet tajuavat jo oman intuitionsa perusteella, että paikannimien sisältö paljastaa menneestäkin todellisuudesta aika erikoisen ja monessa suhteessa tulkinnanvaraisen kuvan. Näinhän asia on. Usein vain paikan sijaintiin tai sen pysyväisluonteiseen ominaisuuteen perustuvat nimet osoittautuvat asiataustaltaan ongelmattomaksi — ellei näitä ominaisuuksia ole ilmaistu koko systeemin kannalta harvinaisella tavalla. Muut nimet ilmaisevat yleensä paikan aiemman ominaisuuden tai nimenantajien suhteen paikkaan. Tällainen suhde voi olla esim. paikan omistus, sen käyttö tai siihen liittyneet tapahtumat. Jos nimi on vanha, kyseessä on useimmiten uusi tieto paikasta tai nimenantajista. Tällaiset paikannimet ovat kuitenkin melko harvoin niin yksiselitteisiä ilmauksia, että niiden asiatausta on suoraan näkyvissämme. Syynä on se, että nimet yleensäkin edustavat lakonisuudessaan kielen ekonomian huippua. Ne ovat kyllä joskus olleet asiataustaltaan täysin selviä ilmauksia, mutta vain niille suhteellisen pienille yhteisöille, joiden tarpeisiin ne ovat syntyneet usein vuosisatoja, joskus vuosituhansiakin sitten.

Suomesta on puolen viime vuosisadan aikana koottu — yhtä hyvin käytännön kuin tutkimuksenkin tarpeisiin — yli kahden miljoonan paikannimen aineisto, joka epäilemättä on parhaita maailmassa. On varmaa, että tämä materiaali sisältää vastauksen moniin kieli- ja kulttuurihistoriamme keskeisiin kysymyksiin, vaikka nimien maailmankuva paljolti määräytyisikin niiden yksilöivän tehtävän ja nimenmuodostuksen mallisidonnaisuuden pohjalta. Tähän toteamukseen sisältyy oikeastaan uudenlainen, perustutkimuksen paljastama tieto ja vihje sen käyttöarvoon. Käsittääkseni varsinkin nimenmuodostuksen mallisidonnaisuus takaa monille nimilevikeille niin huomattavan historiallisen dokumenttiarvon, että sellaisten laajahko kartoitus tulisi saada alulle. Tuloksena olisi kieli- ja kulttuurihistoriallisesti arvokas nimistökartasto.

The world picture and reality of place names¹

Eero Kiviniemi (Helsinki)

When registers of place names are used as documentary material for research in cultural history, it is often assumed that the expressions appearing as place names describe places in a direct and uncomplicated fashion, albeit from the point of view of the past. The article attempts to show that this is not always the case.

The paper starts by considering the function of place names in the language. The essential feature in the process of individualizing by means of place names is that names are mostly used to distinguish two similar places from each other. Appellative expressions can be used as names only when this need to differentiate does not, for some reason, exist. This differentiating function of the individualizing process has a great influence on the content of place names: frequently, names do not mark features that are general or common in nature or in a particular culture, but features that differentiate between similar places in the same neighbourhood.

Individualizing expressions are generally arrived at without serious contravention of the rules of normal word-formation: (new) compounds are formed

whose classifying meaning is so restricted for a particular community that the expressions are in practice individualizing. Although people generally use names without thinking of their content, they are often highly aware of the lexical elements and the origins of names. Knowledge of the content of names is, however, usually not conscious knowledge, and derives from the language users' etymological instinct. It is not significant with respect to the use of names, yet it has nevertheless affected the formation of names, often very obviously.

The formation of names has always been a highly systematized phenomenon. The systematicity is based on the name-giver's intuitions about the names already familiar to him, i.e. on particular kinds of models or patterns. These naming models represent different kinds of ideas in the individualizing of places, and various ways in which these ideas are expressed. The role played by these models in the formation of names can be determined very simply: by studying an adequate sample of the distributions of different names or name-types.

Place names do not usually lie (ex-

¹ Inaugural lecture, University, of Helsinki, 28th November 1979.

ceptions can be explained), but researchers may interpret the background material wrongly unless they bear the above points in mind. Often, the only names that are not problematic in this respect are those based on the location of the place, or on a permanent distinguishing characteristic of it. If the origin of the name is some former characteristic

of the place, or a particular relationship between the name-givers and the place (e.g. possession, use, events), the names are generally not transparent enough to make their origins self-evident. Correct interpretations depend on a wide knowledge of the whole system. The reason is that names, being so laconic, tend to represent language at its most economical.